

ΒΕΝΕΤΙΑ ΚΑΝΤΣΑ
ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΜΟΥΤΑΦΗ
ΕΥΘΥΜΙΟΣ ΠΑΠΑΤΑΞΙΑΡΧΗΣ
Επιμέλεια

Φύλο και κοινωνικές επιστήμες
στη σύγχρονη Ελλάδα

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑ

ΜΑΡΩ ΠΑΝΤΕΛΙΔΟΥ-ΜΑΛΟΥΤΑ

Η «ανισότητα των φύλων»
ως πρόβλημα πολιτικής

Άρρητες παραδοχές της σύγχρονης
πολιτικής ανάλυσης

Η διάρθρωση των έμφυλων σχέσεων αποτελεί σήμερα ένα από τα πιο σημαντικά κοινωνικο-πολιτικά διακυβεύματα. Οι αλλαγές στην κοινωνικο-οικονομική πραγματικότητα και οι φεμινιστικές ερμηνείες των αλλαγών αυτών κάνουν πλέον επιβεβλημένη την αντιμετώπιση του φύλου όχι ως ενδεχόμενο στις επιστημονικές αναλύσεις ή ως πρόσθετο παράγοντα στις, κατά τα άλλα καθιερωμένες, ανδροκεντρικές προσεγγίσεις, αλλά ως μεθοδολογική επιλογή, οπτική με βάση την οποία αναλύουμε την κοινωνική πραγματικότητα. Παράλληλα, η επιστημονική έρευνα και ερμηνεία μπόρεσαν να επηρεάσουν, μέσω της συμβολής τους στη διαμόρφωση αιτημάτων και πολιτικών, τη δημιουργία νέων αντιλήψεων για το τι είναι κοινωνικά προβληματικό και, συνεπώς, τι πρέπει πολιτικά να αντιμετωπιστεί. Και ενώ μια νέα, ριζικά διαφορετική ερμηνεία της πραγματικότητας αλλάζει τις συντεταγμένες της ίδιας της πραγματικότητας, αφού αλλάζει τα κριτήριά μας για το τι συνιστά πραγματικότητα -κάτι που δυνητικά είναι βαθύτατα ανατρεπτικό-, στην πράξη η ανατροπή αυτή δεν είναι ορατή. Κι αυτό πρωτίστως βεβαίως διότι ο συσχετισμός των κοινωνικο-πολιτικών δυνάμεων δεν την επιτρέπει, αλλά και γιατί οι θεωρητικές προϋποθέσεις για την προώθησή της είναι εξαιρετικά ισχνές στην πολιτική ανάλυση, σε έναν τομέα, δηλαδή, που εξ ορι-

σμού ασχολείται με τη διερεύνηση των πολιτικών, συμπεριλαμβανομένων και αυτών του φύλου.¹

Μετά το τέλος του ψυχρού πολέμου και τις αλλαγές που σηματοδότησε, τόσο στην κοινωνικο-πολιτική πραγματικότητα όσο και στην ιδεολογική ενατένιση της πραγματικότητας αυτής, εμφανίστηκαν στη σύγχρονη πολιτική θεωρία και την πολιτική ανάλυση νέες προβληματικές ως κεντρικές. Προβληματικές που αποδίδουν ιδιαίτερη έμφαση σε θέματα δημοκρατίας και ιδιότητας του πολίτη, στην έννοια της διακυβέρνησης σε συνδυασμό με αυτή της παγκοσμιοποίησης και στην προβληματική της πολυπολιτισμικότητας. Παράλληλα, αναπτύχθηκε ιδιαίτερα ο τομέας της ανάλυσης πολιτικών (policy studies), με στόχο τη διερεύνηση των κοινωνικών προβλημάτων ως προβλημάτων πολιτικής και τη διαμόρφωση των θεωρητικών προϋποθέσεων για την επίλυσή τους. Το φύλο δεν απουσιάζει από τις προσεγγίσεις αυτές. Κάθε άλλο. Θα έλεγα, μάλιστα, ότι είναι εντυπωσιακή η ποσοτική εξέλιξη της πολιτολογικής ενασχόλησης με το φύλο σε σύγκριση με δύο δεκαετίες πριν.² Έως τότε, αυτό που χαρακτήριζε την Πολιτική Επιστήμη ήταν η απόλυτη απουσία της αναφοράς στο φύλο ως παραμέτρου της πολιτικής διαδικασίας μέχρι τη δεκαετία του '60 και η μεταγενέστερη, επιλεκτική αλλά βαθύτατα σεξιστική, αναφορά στις γυναίκες, ως πολιτικώς δρώντων υποκειμένων ελάσσονος σημασίας, που αναφέρονται μόνο για λόγους σύγκρισης προς το «αυθεντικό» πρότυπο πολιτικότητας που θεωρείται ότι είναι το ανδρικό.³ Η μειωμένη πολιτική συμμετοχή των γυναικών και η μειωμένη παρουσία γυναικών σε δομές λήψεως αποφάσεων δεν αντιμετωπιζόταν ούτε ως κοινωνικά προβληματική ούτε ως θεωρητικά ενδιαφέρουσα. Το φύλο, ως σύστημα κοινωνικών σχέσεων,

1. Το παρόν κείμενο αποτελεί επεξεργασμένη εκδοχή προφορικής ανακοίνωσης στο συνέδριο *Το φύλο, τόπος συνάντησης των επιστημών: Ένας πρώτος ελληνικός απολογισμός*, που οργανώθηκε στο πλαίσιο του Π.Μ.Σ. «Γυναίκες και φύλα: Ανθρωπολογικές και ιστορικές προσεγγίσεις», του Τμήματος Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας του Πανεπιστημίου του Αιγαίου.

2. Οι παρατηρήσεις αυτές αναφέρονται στην καθιερωμένη διεθνή βιβλιογραφία Πολιτικής Επιστήμης και ιδιαίτερα σε αυτή που είναι στα αγγλικά. Η ελληνική βιβλιογραφία που εντάσσεται στον τομέα της ανάλυσης πολιτικών ή στις «δημόσιες πολιτικές» είναι εξαιρετικά ισχνή και δεν ασχολείται με το φύλο. Η δε γενικότερη πολιτολογική βιβλιογραφία στην Ελλάδα, πέρα από συγκεκριμένες μελέτες μεμονωμένων πολιτικών επιστημόνων που επικεντρώνονται στο φύλο, εξακολουθεί να παρουσιάζει ελάχιστες προσεγγίσεις στις οποίες το φύλο αποτελεί μία από τις παραμέτρους που λαμβάνονται υπόψη.

3. Βλ. Παντελίδου-Μαλούτα 1987, όπου υπάρχει και η απαραίτητη βιβλιογραφική στήριξη.

ήταν παντελώς απόν, η κατανομή των κοινωνικών ρόλων ανάλογα με το φύλο εθεωρείτο δεδομένη, και οι γυναικείες πολιτικές στάσεις και συμπεριφορές προσλαμβάνονταν απλώς ως αναμενόμενα «διαφορετικές».

Σήμερα τι γίνεται; Οι πολλαπλές αναφορές στο φύλο σημαίνουν μήπως ποιοτική αλλαγή στις προσεγγίσεις; Σημαίνουν το τέλος του ανδροκεντρισμού στην πολιτική ανάλυση; Δηλαδή σ' ένα χώρο των Κοινωνικών Επιστημών που, λόγω του ίδιου του αντικειμένου του, εγγενώς υποτιμά τις γυναίκες; Για να απαντηθεί το ερώτημα αυτό, προϋποθέτει βέβαια διευκρίνιση του πώς εννοιολογείται το φύλο σήμερα στις καθιερωμένες πολιτολογικές προσεγγίσεις. Παρότι οι γενικεύσεις είναι συχνά αυθαίρετες, και μάλιστα σε έναν τομέα όπου οι φεμινιστικές προσεγγίσεις πληθαίνουν τα τελευταία χρόνια και ταράζουν βεβαιότητες αιώνων, μπορούμε νομίζω να παρατηρήσουμε ότι:

Στη σύγχρονη πολιτική ανάλυση, όπως και στον καθημερινό πολιτικό λόγο, οι αναφορές σε πολιτικές για το φύλο ταυτίζονται, κατά κανόνα, με μέτρα πολιτικής για γυναίκες. Σαν να έχουν μόνο οι γυναίκες φύλο. Η εμπειρική αυτή παρατήρηση προβάλλει μερικές από τις άρρητες παραδοχές της καθιερωμένης πολιτικής ανάλυσης, στο πλαίσιο των οποίων η διάσταση του φύλου ως συστήματος σχέσεων που κωδικογραφεί μια σχέση ιεράρχησης εξακολουθεί να είναι ουσιαστικά απύουσα, ενώ, παράλληλα, αυτό που εννοιολογείται ως «ανισότητα των φύλων» προσλαμβάνεται απλώς ως πρόβλημα προς επίλυση μέσω της θεσμοθέτησης φιλογυνικών μέτρων.⁴ Κυρίως δε, μέσω μέτρων για τη διευκόλυνση των γυναικών στην άσκηση των πολλαπλών τους ρόλων, σε συνδυασμό με την είσοδό τους στην αγορά εργασίας. Η δε επίλυση του προβλήματος αυτού θεωρείται από προοδευτικούς στοχαστές και πολιτικούς ως απαραίτητη και για την εύρυθμη λειτουργία της δημοκρατίας, κάτι που επικεντρώνεται σε μια προβληματική για την αντιπροσώπευση

4. Η βιβλιογραφική τεκμηρίωση της παρατήρησης αυτής θα χρειαζόταν πολλές σελίδες ώστε να θεωρηθεί στοιχειωδώς πλήρης. Θα περιοριστώ, συνεπώς, στις εξαιρέσεις, οι οποίες, όσον αφορά την καθιερωμένη Πολιτική Επιστήμη περιλαμβάνουν τις εργασίες της V. Randall (κυρίως 1982 και 1998), και της J. Lovenduski (κυρίως 1993). Στο χώρο της πολιτικής θεωρίας, η οποία βεβαίως εμπνέει πολιτολογικές αναλύσεις, είναι απαραίτητη μεταξύ άλλων η αναφορά στο έργο της C. Pateman (κυρίως 1988, 1989 και 1992), της A. Phillips (1991, 1993 και 1998), της S. M. Okin (κυρίως 1979, 1989, 1990 και 1996) και της I. M. Young (1990, 1990β και 1996). Ιδιαίτερα για την ιδιότητα του πολίτη, βλ. Lister 1997. Όσον αφορά τη σύγχρονη προβληματική της ανάλυσης πολιτικών, σαφώς ξεχωρίζει η μελέτη της C. L. Bacchi (1999). Πρόκειται για φεμινιστική βιβλιογραφία που πέτυχε να γίνει μέρος του πολιτολογικού «mainstream».

και τη θεσμοθέτηση θετικών διακρίσεων, όπως οι ποσοστώσεις στα ψηφοδέλτια, με στόχο την εξάλειψη της ανισοκατανομής της πολιτικής εξουσίας ανάλογα με το φύλο. Σε αυτό το πλαίσιο, η θωράκιση του κράτους πρόνοιας από νεο-φιλελεύθερες απειλές και η αύξηση των προνοιακών παροχών στις γυναίκες προσλαμβάνονται, στην Ελλάδα ιδιαίτερα αλλά όχι αποκλειστικά, ως μέτρα κοινωνικής δικαιοσύνης αλλά και προάσπισης της δημοκρατίας, ενώ και η θεσμοθέτηση ποσοστώσεων στα ψηφοδέλτια προωθείται κυρίως ως μέτρο υπέρ της τελευταίας.⁵

Είναι απαραίτητο να σημειώσουμε εδώ, όσον αφορά αυτή την αντιμετώπιση του φύλου, ότι στην ευρωπαϊκή Πολιτική Επιστήμη είναι φανερό η καθοριστική επίδραση των προδιαγραφών για τη χρηματοδότηση ερευνητικών προτάσεων από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή. Προδιαγραφές που περιλαμβάνουν μια συγκεκριμένη άρρητη και απροβλημάτιστη αντίληψη για το φύλο, και συνεπώς για τις πολιτικές που είναι δυνατό να εφαρμοστούν για την ανισότητα που ανάγεται σε αυτό. Όταν η ενσωμάτωση της διάστασης του φύλου σε όλες τις πολιτικές των χωρών-μελών της ΕΕ (mainstreaming), υποχρεωτική από το 1997, μεταφράζεται κατά κανόνα, στην Ελλάδα τουλάχιστον αλλά όχι μόνο, σε κάποιες διευκολύνσεις για κάποιες γυναίκες, και όταν ο απώτερος ευρωπαϊκός στόχος συνοψίζεται στη δημιουργία κοινωνιών με κοινωνική συνοχή, έννοια με θετική φόρτιση αλλά εξαιρετικά ασαφής, χωρίς συγκεκριμένο, άρα εύπλαστο περιεχόμενο, τότε είναι αναμενόμενο ότι θα υπάρξουν μέτρα υπέρ συγκεκριμένων κατηγοριών γυναικών, κάτι που είναι πάντα θετικό, αλλά δεν είναι καθόλου σίγουρο ότι έτσι θα καταπολεμηθεί ουσιαστικά η εγγενής ανισότητα στο υπάρχον σύστημα σχέσεων των φύλων. Αναμφίβολα το gender mainstreaming (μπορεί να) έχει ανατρεπτικές δυνατότητες, και επίσης αναμφίβολα στην εννοιολόγηση και την προώθησή του συνέβαλαν ως εμπειρογνώμονες πολιτικοί επιστήμονες με φεμινιστικές ευαισθησίες.⁶ Ωστόσο, «η ενσωμάτωση της οπτικής του

5. Είναι εντυπωσιακή από αυτή την άποψη η συζήτηση που έγινε στην ελληνική Βουλή (8.3.2001) για τις ποσοστώσεις στις δημοτικές εκλογές, όπου η μεγάλη πλειονότητα των υποστηρικτών των ποσοστώσεων, συμπεριλαμβανομένης και της εισηγήτριας Υπουργού, τόνισαν την αναγκαιότητα της θεσμοθέτησής τους ως μέτρου για τη δημοκρατία.

6. Ο καθιερωμένος ορισμός του mainstreaming είναι αυτός της ομάδας εμπειρογνώμωνων του Συμβουλίου της Ευρώπης: «Gender mainstreaming is the (re)organisation, improvement, development and evaluation of policy processes, so that a gender equality perspective is incorporated in all policies at all levels and at all stages, by the actors normally involved in policy-making».

φύλου» σε όλες τις πολιτικές (ή η ενσωμάτωση της οπτικής της έμφυλης ισότητας), η οποία συνιστά το *mainstreaming*⁷ σύμφωνα με την κυρίαρχη εννοιολόγησή του, δεν διευκρινίζει ούτε πώς γίνεται αντιληπτή η έμφυλη ισότητα ούτε βεβαίως η θεμελιακή έννοια φύλο. Ενώ στην καθιερωμένη πολιτική ανάλυση είναι ανύπαρκτος ο σχετικός προβληματισμός, παράλληλα, στις πολλαπλές και συχνά γόνιμες κριτικές του *mainstreaming* από «φεμινιστική» σκοπιά απουσιάζουν οι αναφορές στην πρωταρχική έλλειψη που χαρακτηρίζει κάθε πολιτική για το φύλο, όταν σε αυτή προσλαμβάνεται το τελευταίο ως προφανές στοιχείο της καθημερινότητας, που δεν χρήζει θεωρητικής επεξεργασίας ούτε, συνεπώς, σαφούς ορισμού. Αυτή η αντιμετώπιση του φύλου υποβιβάζει συχνά τις πολιτικές του *mainstreaming* σε «απλές» πολιτικές θετικών διακρίσεων, κάτι που γίνεται στην Ελλάδα ενώ, παράλληλα, δικαιολογεί απόλυτα τις κριτικές εναντίον του, οι οποίες επισημαίνουν τους κινδύνους να μετατραπούν και οι τελευταίες σε περιττές, χωρίς να αντικατασταθούν από άλλες,⁸ ιδιαίτερα σε κοινωνίες με μακρά παράδοση προνοιακών πολιτικών για την έμφυλη ισότητα.⁹

Η πολιτική υπήρξε βέβαια ιστορικά το κατεξοχήν αποκλειστικά ανδρικό πεδίο ανθρώπινης δραστηριότητας,¹⁰ ενώ η διάκριση ιδιωτικός-δημόσιος χώρος λειτούργησε ως παράγοντας νομιμοποίησης της γυναικείας κοινωνικής κατωτερότητας και του γυναικείου πολιτικού αποκλεισμού. Παρότι, όμως, η φεμινιστική θεωρία και πράξη κατάφεραν να αμφισβητήσουν αιώνες πολιτικού στοχασμού, στο πλαίσιο του οποίου οι γυναίκες ή δεν υπήρχαν ή αντιμετώπιζονταν ως φύσει υποδεέστερες,¹¹ και ενώ πλέον σε όλες τις δημοκρατικές χώρες οι γυναίκες έχουν πλήρη πολιτικά δικαιώματα εδώ και καιρό, παράλληλα, σχεδόν σε όλες η τυπική πολιτική ισότητα των φύλων δεν μετουσιώθη-

7. Η απόδοση του όρου στα ελληνικά ως ενσωμάτωση σε όλες τις πολιτικές δεν είναι απολύτως επιτυχής αλλά είναι πλέον καθιερωμένη. Αυτό όμως που είναι δηλωτικό της κυρίαρχης άρρητης παραδοχής για το θέμα είναι η απόδοση του *gender equality* ως ισότητα των φύλων (ή των δύο φύλων). Ο καθιερωμένος πληθυντικός καταδεικνύει και τα όρια του εγχειρήματος. Ας σημειωθεί ότι η έμφυλη ανισότητα, ως πρόβλημα πολιτικής στην Ελλάδα, αποτελεί αντικείμενο διερεύνησης ερευνητικής ομάδας του ΕΚΚΕ, στο πλαίσιο ευρωπαϊκού ερευνητικού προγράμματος με τίτλο *Policy Frames and Implementation Problems: the Case of Gender Mainstreaming* (Mageeq).

8. Βλ. Lombardo 2003: 163.

9. Βλ. συγκεκριμένα παραδείγματα στο Verloo 2002.

10. Βλ. Brown 1988: 4.

11. Βλ. Okin 1979, Sapiro 1992, καθώς και μια ανθολόγηση σχετικών κειμένων (Collin, Pisier και Varikas 2000).

κε ούτε καν στοιχειωδώς σε ισοκατανομή της πολιτικής εξουσίας μεταξύ φορέων διαφορετικού φύλου. Η εικόνα της πολιτικής διαδικασίας παραμένει κυριαρχικά ανδρική, γυναίκες και άνδρες αντιμετωπίζονται ως, και συχνά αισθάνονται ότι είναι, πολίτες διαφορετικής κατηγορίας, ενώ ο χώρος της πολιτικής συνεχίζει σχεδόν απρόσκοπτα να ανδροκρατείται.

Τα παραπάνω, που μέχρι πρόσφατα καθόλου δεν απασχολούσαν την καθιερωμένη πολιτική θεωρία ούτε την αντίστοιχη πολιτική ανάλυση ως ενδείξεις κοινωνικής ανισότητας, καταδεικνύουν πρωτίστως τον προβληματικό χαρακτήρα της λειτουργίας της δημοκρατίας στη σχέση της με την έμφυλη υπόσταση των πολιτών, όπως εννοιολογείται και βιώνεται αυτή μέχρι σήμερα. Η πολιτική αυτή έκφραση της έμφυλης ανισότητας μας υποψιάζει ακόμη και προς την κατεύθυνση της υπόθεσης του απόλυτου ασύμπτωτου στη σχέση δημοκρατίας και συστήματος σχέσεων των φύλων.¹² Γιατί, προφανώς, δεν θα μπορούσε να συνυπάρξει ουσιαστική δημοκρατία –όχι απλώς ως τυπικό σύστημα διακυβέρνησης αλλά ως σύνολο κοινωνικών σχέσεων¹³– με ένα σύστημα εξουσιαστικών σχέσεων, όπως είναι αυτό των φύλων. Δεν μπορεί να συνδυαστεί δημοκρατία με ένα πλαίσιο αυστηρών, οριοθετημένων και αδιαπέραστων ταυτοτήτων, οι οποίες δομούνται αντιθετικά, διχοτομικά και γι' αυτό ιεραρχικά.¹⁴ Και δεν είναι δυνατό να αναφερόμαστε στη δημοκρατία, όταν η κυρίαρχη πρόσληψη του πολιτικού εξακολουθεί να παραπέμπει στα δεδομένα μιας άκαμπτης ταυτότητας φύλου (της ανδρικής) και να συμβάλλει έμπρακτα, μέσω συγκεκριμένων πολιτικών, στην εκσυγχρονιστική νομιμοποίηση μιας συλλογιστικής που υποστηρίζει ότι το ανθρώπινο είναι διττό, αρκούμενη απλώς στη μετατόπιση των ορίων στην κατά φύλα κατανομή των κοινωνικών ρόλων. Δεν είναι δυνατό, τελικά, να υπάρξει ουσιαστική δημοκρατία στο πολιτικό πεδίο, αν δεν υπάρχει στο ευρύτερο κοινωνικό και τις γενικότερες διϋποκειμενικές σχέσεις, αν συνεχίσουμε να μη θεμελιώνουμε την ανθρώπινη κοινότητα σε μια πραγματικά οικουμενική αντίληψη του ανθρώπινου, στην οποία εμπειρέχεται η πολλαπλότητα και η πολυμορφία. Και είναι πράγματι εντυπωσιακό το ότι αυτή η διάσταση της σχέσης δημοκρατία και φύλο εξα-

12. Με το θέμα αυτό ασχολούμαι στο Παντελίδου-Μαλούτα 2002.

13. Βλ. το κείμενο της Held (1993: 175) όπου γίνεται αναφορά στη σχετική, κλασική πλέον, διατύπωση του C.B. Macpherson (1973).

14. Την προβληματική αυτή αναπτύσσω περισσότερο στο Παντελίδου-Μαλούτα 1996.

κολουθεί να αγνοείται, τόσο από θεωρητικούς της δημοκρατίας που είναι ευαίσθητοι στην ταξική ανισότητα και στις προκλήσεις της πολυπολιτισμικότητας, όσο και από ειδικούς στην πολιτική ανάλυση που ασχολούνται με τη δημοκρατική πράξη. Κάτι που δείχνει την εγκυρότητα της υπόθεσης ότι ο τρόπος με τον οποίο εννοιολογούμε το φύλο και την περιβόητη «διαφορά των φύλων» είναι απολύτως καθοριστικός, τόσο για το πώς αντιμετωπίζουμε θεωρητικά την ανισότητα που ανάγεται στο φύλο όσο και για τις πολιτικές εναντίον της ανισότητας τις οποίες προκρίνουμε.

Το φύλο, στον τομέα των πολιτικών δικαιωμάτων έχει πράγματι παραδειγματικό χαρακτήρα σχετικά με το πώς μπορεί, σε συνθήκες νομικής ισότητας που φαινομενικά περιλαμβάνουν όλες και όλους, να λειτουργήσουν αποκλεισμοί. Είναι προφανές ότι η πολιτική ισότητα που νομικά προβλέπεται, δομικά εμποδίζεται, άρα χρειάζονται μέτρα ώστε η πολιτική ισότητα να αποκτήσει ουσία και περιεχόμενο. Το ερώτημα όμως είναι τι είδους μέτρα, δηλαδή, ποια αντιμετώπιση του φύλου και της ανισότητας που ανάγεται σε αυτό είναι πιο αποτελεσματική για τον εκδημοκρατισμό της δημοκρατίας; Για να απαντηθεί το ερώτημα αυτό, θα πρέπει πρώτα να διευκρινίσουμε ποιος είναι ο στόχος: Θα στοχεύσουμε στη λιγότερο ασύμμετρη σχέση δημοκρατίας και φύλου, επιδιώκοντας να αποκτήσει και γυναικείο πρόσωπο η δημοκρατία, δίπλα στο καθιερωμένο ανδρικό, όπως μοιάζει να επιδιώκεται μέσω των σχετικών πολιτικών σε ευρωπαϊκό επίπεδο; Ή θα στοχεύσουμε στο να γίνει η δημοκρατία πραγματικά αδιάφορη προς το φύλο, συνεπής προς τις συστατικές αρχές της, αναγνωρίζοντας παράλληλα την έμφυλη υπόσταση των πολιτών ως ένα από τα πολλά χαρακτηριστικά τους, που δεν αποκρυσταλλώνονται σε πρότυπα ιεράρχησης; Η ασάφεια του στόχου, που χαρακτηρίζει τη σύγχρονη πολιτική ανάλυση ως προς την καταπολέμηση της πολιτικής έκφρασης της έμφυλης ανισότητας, απορρέει τελικά από την έλλειψη διευκρίνισης του σε τι είδους κοινωνία προσβλέπουμε και συγκεκριμένα, ως προς το φύλο, σε τι από τα δύο στοχεύουμε στην πράξη: Αυτό που επιδιώκουμε είναι απλώς να τοποθετηθούν περισσότερες γυναίκες σε θέσεις εξουσίας, αποδεχόμενοι/ες ότι οι γυναίκες αποτελούν «ειδική» κατηγορία με ιδιαίτερες δεξιότητες τις οποίες αυτές μπορεί να εισφέρει στην πολιτική διαδικασία, προσβάλλοντας έτσι την ανδρική ηγεμονία; Ή στοχεύουμε στη διαμόρφωση μιας πιο δίκαιης, ισότιμης και ελεύθερης κοινωνίας για όλα τα υποκείμενα; Αν η απάντηση κλίνει προς το δεύτερο, τότε θα πρέπει να επισημανθεί ότι το πρώτο, από μόνο του, δεν αποτελεί μέσο ούτε, βέβαια, στρατηγική με

απώτερο στόχο το δεύτερο. Μάλιστα, μια στρατηγική η οποία νομιμοποιεί περαιτέρω τη διάκριση γυναίκες-άνδρες, εξαιρώντας τη «γυναίκεα διαφορετικότητα», σίγουρα αντιφάσκει με τον απώτερο στόχο για τον οποίο υποτίθεται ότι επελέγη.

Η σαφής, πολιτικά ευαίσθητη και θεωρητικά υποψιασμένη απάντηση στο ερώτημα *σε τι είδους κοινωνία προσβλέπουμε* (πέρα από τις γενικόχρηστες περί καταπολέμησης της «ανισότητας των φύλων») είναι, νομίζω, κρίσιμη για το εάν θα καταφέρουμε, υπηρετώντας την υπόθεση της ισότητας που είναι προφανώς εγγενής στη σύγχρονη θεωρία της δημοκρατίας, να αποφύγουμε να υποθηκεύσουμε το άλλο συστατικό του δημοκρατικού οράματος, που συμπυκνώνεται στην επιταγή της απελευθέρωσης από όλα τα δεσμά,¹⁵ συμπεριλαμβανομένων βεβαίως και αυτών του φύλου. Απελευθέρωση που είναι απαραίτητη και για την ίδια την ουσιαστική εφαρμογή της αρχής της ισότητας και η οποία συνθέτει τη μόνη στόχευση που μπορεί να ευνοήσει την πραγματική αδιαφορία προς το φύλο, δηλαδή την καταπολέμηση των διακρίσεων που ανάγονται σ' αυτό. Μάλιστα, εντυπωσιάζει το γεγονός ότι η προβληματική σχέση δημοκρατίας και φύλου δεν απασχολεί εκείνους/ες τους/ις κοινωνικούς επιστήμονες οι οποίοι/ες, αν δεν έχουν φεμινιστικές ανησυχίες, είναι πάντως υπέρμαχοι μιας θεωρίας της δημοκρατίας που περιλαμβάνει στις αξίες που την καθορίζουν, τόσο την ισότητα (κράτος δικαίου για όλες και όλους) όσο και την ελευθερία, με την έννοια της ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας όλων, πέρα από οποιουσδήποτε περιορισμούς. Με αυτή την έννοια, είναι προφανές ότι δεν αρκούν τα μέτρα ισότητας, διότι προβάλλουν ως αδιέξοδα, ως μη επαρκή για τον εκδημοκρατισμό της δημοκρατίας.

Για τη διαμόρφωση πολιτικών που στοχεύουν στην αντιμετώπιση της έμφυλης ανισότητας, εκτός από την οριοθέτηση του σε τι είδους κοινωνία προσβλέπουμε, απαραίτητη προϋπόθεση αποτελεί και η διεύκρινση του ποιο είναι τελικά το πρόβλημα για το οποίο μεθοδεύεται η πολιτική αντιμετώπιση. Και εδώ εντοπίζεται η ευθύνη των πολιτικών επιστημόνων. Κάθε πρόταση μέτρων πολιτικής εμπεριέχει αναπόφευκτα και μια διάγνωση για τη φύση του προβλήματος προς επίλυση, διάγνωση που καθορίζεται από μια, κατά κανόνα άρρητη, αναπαράσταση του σχετικού προβλήματος.¹⁶ Η αναφορά στην «ανισότητα των φύλων» ως πρόβλημα πολιτικής έχει μάλιστα παραδειγματικό χαρακτήρα για το

15. Γι' αυτή την αντίληψη περί δημοκρατίας, βλ. Touraine 1994 και 2000.

16. Βλ. Bacchi 1999. Για την έννοια των νοηματικών πλαισίων, βλ. Squires 1999.

πώς η επίκληση της πολιτικής αντιμετώπισής της, η θεσμοθέτηση μέτρων, *δομεί την έμφυλη ανισότητα ως κοινωνικό πρόβλημα κατά συγκεκριμένο τρόπο*. Στο πλαίσιο της καθιερωμένης σχετικής προσέγγισης, το τι αντιμετωπίζεται ως προβληματικό και τι όχι ως προς το σύστημα σχέσεων των φύλων, δεν είναι προφανώς καθόλου τυχαίο και ανάγεται στα συγκεκριμένα, κυρίαρχα και ανεπεξέργαστα νοηματικά πλαίσια, τα οποία περιβάλλουν τη διαμόρφωση πολιτικών σε κάθε κοινωνία. Νοηματικά πλαίσια που βασίζονται σε προϋποθέσεις για το φύλο και την περιβόητη διαφορά των φύλων και σε αυτονόητες διχοτομίες, που παραμένουν απρόσβλητες. Η άρρητη αυτή αναπαράσταση των προς επίλυση κοινωνικών προβλημάτων, στο πλαίσιο της πολιτικής ανάλυσης και του σχεδιασμού πολιτικών, εμποδίζει τις ενδεχόμενες δομικές αλλαγές, ακόμη και την έκφραση επιθυμίας για σχετικές αλλαγές, αφού περιορίζει το πεδίο των δυνατών παρεμβάσεων σε προκαθορισμένα πλαίσια που σέβονται προϋπάρχουσες παραδοχές. Γι' αυτό και στην καθιερωμένη πολιτική ανάλυση τα ποιο σημαντικά ερωτήματα είναι συχνά αυτά που δεν διατυπώνονται ποτέ:

Πολιτικές για το φύλο: Αλλά για ποιο φύλο πρόκειται, πώς εννοιολογούμε το φύλο; Μπορούμε να δεχτούμε ότι φιλογυνικά μέτρα, δηλαδή μέτρα που εξ ορισμού αποδέχονται τη διχοτομία του φύλου ως δεδομένη, συνιστούν ικανοποιητικές πολιτικές για το φύλο ως σύστημα σχέσεων με τον συγκεκριμένο ιεραρχικό χαρακτήρα; Αλλά πώς να διεκδικήσουμε άλλες ή πώς να συλλάβουμε καν άλλες πολιτικές, αν δεν εμβαθύνουμε στην ίδια την έννοια του φύλου; Αν δεν διευκρινίσουμε καθαρά, ποιο είναι τελικά το πρόβλημα με την έμφυλη ανισότητα; Από πού πηγάζει; Και ακόμη, τι είδους κοινωνία δρομολογούν τα μέτρα πολιτικής που κρίνονται σήμερα ως απαραίτητα γι' αυτό που αντιλαμβανόμαστε ως «ανισότητα των φύλων»;

Πολιτικές για την ισότητα ευκαιριών: Τι σημαίνει το φιλελεύθερο πρόταγμα περί ισότητας ευκαιριών στον τομέα του φύλου; Πώς λειτουργεί ιδεολογικά; Εκτός από το στιγματισμό των αποδεκτών, που είναι εγγενές πρόβλημα των θετικών διακρίσεων, η λογική της ισότητας ευκαιριών εγγενώς ενοχοποιεί τα θύματα της ανισότητας. Για παράδειγμα: *Σας προσφέραμε στις τελευταίες δημοτικές εκλογές το 33% των θέσεων στα ψηφοδέλτια, και εσείς καταφέρατε να εκλεγείτε κατά 12%. Ποιος φταίει*; Η άρρητη απάντηση είναι, νομίζω, προφανής, ενώ παρακάμπτεται το ουσιώδες ερώτημα: *ποια ισότητα ευκαιριών υπήρξε πράγματι*; Πώς ορίζεται η ισότητα ευκαιριών και πώς μπορεί να εξασφαλιστεί; Και κυρίως, θεσμοθετώντας ένα μέτρο με στόχο την αύξηση

της ισότητας ευκαιριών ταυτίζουμε περιοριστικά την έννοια της ισότητας, που είναι εξ ορισμού ανατρεπτική στις συνδηλώσεις της, με αυτή της φιλελεύθερης ισότητας ευκαιριών, κάτι εξαιρετικά επικίνδυνο: Γιατί αποτελεί έκπτωση των οραμάτων για ουσιαστική ανατροπή του εξουσιαστικού συστήματος σχέσεων των φύλων και παγίδα, στην οποία εγκλωβιζόμαστε υποθηκεύοντας τις ανατρεπτικές δυναμικές προοπτικές του αιτήματος της ισότητας.

Είναι θεμιτό να υποθέσει κανείς ότι τα προβλήματα που εντοπίζονται στη δημοκρατική πράξη και ανάγονται στην έμφυλη ανισότητα (όπως η πολιτική «υποαντιπροσώπηση» των γυναικών) οφείλονται στην αδυναμία να γίνουν οι γυναίκες ως γυναίκες ισότιμα μέλη της δημοκρατικής κοινωνίας, αφού η μειονεξία, που είναι σύμφυτη με το φύλο τους, είναι αδύνατο να συνυπάρξει με την ουσιαστική κατοχή της ιδιότητας του πολίτη. Δείκτης, αλλά και έκφραση της κατωτερότητας στην κοινωνική τους θέση, η μειωμένη αυτή παρουσία –που αποτελεί όντως πρόβλημα για τη δημοκρατία και που όντως χρήζει πολιτικών παρεμβάσεων– παραπέμπει στους πολλαπλούς δομικούς και ιδεολογικούς αποκλεισμούς των γυναικών και στα διαφοροποιημένα πρότυπα ζωής των φύλων, τα οποία νομιμοποιεί η αντίληψη περί διαχωρισμού ιδιωτικού και δημόσιου χώρου. Είναι δε αξιοσημείωτο και προβληματικό για τη σύγχρονη δημοκρατία το ότι μια κοινωνική κατηγορία που ιστορικά αποκλείσθηκε από τον δημόσιο χώρο λόγω του φύλου της, τελικά απέκτησε ισονομία και ισότητα πολιτικών δικαιωμάτων ως φορέας των ίδιων εκείνων ιδιοτήτων που την απέκλειαν. Σ' αυτό το πλαίσιο, οι γυναίκες συστηματικά περιθωριοποιούνται, αφού, παρά τις αλλαγές που σημειώνονται στα πρότυπα και τους ρόλους, εξακολουθούν να κοινωνικοποιούνται έτσι ώστε να συμμετέχουν λιγότερο στην πολιτική διαδικασία από τους άνδρες: Όλες οι σχετικές εμπειρικές έρευνες στην Ελλάδα, και όχι μόνο, τεκμηριώνουν την υπόθεση ότι οι γυναίκες δηλώνουν χαμηλότερο πολιτικό ενδιαφέρον, ενημερώνονται λιγότερο, ανταλλάσσουν πολιτικές απόψεις σε μικρότερο βαθμό, έχουν πιο διαδεδομένη αίσθηση αναποτελεσματικότητας και ματαιότητας σχετικά με την ενδεχόμενη παρέμβασή τους κ.ά.¹⁷ Στοιχεία που, προφανώς, δεν μας εκπλήσσουν. Η μειωμένη παρουσία τους στις δομές λήψεως αποφάσεων είναι μία από τις εκφράσεις της αλλοτριωμένης σχέσης τους με την πολιτική και ίσως όχι η πιο σημαντική. Εξάλλου, είναι αναμενόμενο ότι οι κοινωνικά υποτελείς, με όποιους όρους και αν εννοιολογήσουμε την

17. Βλ., για παράδειγμα, Παντελίδου-Μαλούτα 1992.

υποτέλεια, ταξικούς, εθνοτικούς, θρησκευτικούς, φυλετικούς κ.ά., θα υστερούν σε παρουσία στις εξουσιαστικές δομές. Και βεβαίως, δεν εννοιολογώ τη μειωμένη αυτή παρουσία με όρους αντιπροσώπευσης, διότι δεν θεωρώ με τα δεδομένα του υπάρχοντος πολιτικού συστήματος και με βάση τις αρχές της δημοκρατίας, ότι οι γυναίκες που βρίσκονται σήμερα στη Βουλή εκπροσωπούν τις γυναίκες ως κοινωνική κατηγορία. Διότι εκπροσωπώ σημαίνει αναφέρομαι και λογοδοτώ στην κατηγορία από την οποία απορρέω, προϋποθέτει την ύπαρξη δομών και διαδικασιών επιλογής εκπροσώπων της συγκεκριμένης κατηγορίας, στοιχεία που προφανώς δεν υπάρχουν και δεν μπορούν να υπάρξουν στη σημερινή δημοκρατία.¹⁸ Επιπλέον, η φυσική παρουσία γυναικών στη Βουλή, για παράδειγμα, δεν εγγυάται ότι το φύλο θα αποτελέσει ουσιαστική παράμετρο της διαμόρφωσης πολιτικών. Γιατί, βέβαια, δεν είναι οι γυναίκες, αλλά οι φεμινίστριες (και οι φεμινιστές ενδεχομένως), αυτές και αυτοί που θα προκαλέσουν αλλαγές στην πολιτική αντιμετώπιση του φύλου.

Η αντίφαση μεταξύ της υποτέλειας που επιφυλάσσεται στις γυναίκες και της οικουμενικής ισότητας των δικαιωμάτων, η οποία αφορά τους «ελεύθερους και ίσους» πολίτες, θεωρητικά ανεξαρτήτως φύλου, δείχνει καθαρά ότι προβληματική είναι η σχέση της δημοκρατίας με το σύστημα σχέσεων των φύλων, και όχι «απλώς» με τις γυναίκες. Συνεπώς, υποδεικνύει και την κατεύθυνση την οποία θα πρέπει να έχουν οι πολιτικές καταπολέμησης του πολιτικού αποκλεισμού των γυναικών, που δεν μπορεί αποσπασματικά να απευθύνονται σε μία από τις εκφράσεις της γυναικείας κοινωνικής κατωτερότητας σαν να είναι αυτή η γενεσιουργός αιτία. Αν, δηλαδή, ο πολιτικός αποκλεισμός των γυναικών είναι προβληματικός για τη δημοκρατία, αυτός δεν καταπολεμάται ουσιαστικά με παρεμβάσεις σε μία από τις επιπτώσεις του (μικρότερος αριθμός γυναικών στις δομές λήψεως πολιτικών αποφάσεων). Αντίθετα, η προωθούμενη λογική της γυναικείας διαφορετικότητας – που κατά ειρωνικό τρόπο αποτελεί και φεμινιστικό ιδεολόγημα – βολεύει την καθιερωμένη πολιτική ανάλυση, επειδή δεν αναταράσσει τις παραδοχές της, της επιτρέπει να προσθέτει απλώς στο ήδη υπάρχον corpus των δεδομένων της μια άλλη, πρόσθετη παράμετρο. Έτσι, η γυναικεία «διαφορετικότητα» αποτελεί, κατά κανόνα, αδιαμφισβήτητο σημείο αναφοράς, δεδομένο που δεν εξετάζεται, μένει έξω

18. Βλ. την τεκμηριωμένη συμβολή της Ε. Βαρίκα (1995) στον σχετικό θεωρητικό διάλογο.

από τη θεωρία, δεν προβληματίζει και κατευθύνει πολιτικές που, στο όνομα της καταπολέμησης της ανισότητας, τελικά οδηγούν στον εκσυγχρονισμό της γυναικείας υποτέλειας και όχι στην ουσιαστική εξάλειψή της.

Συνεπώς, είναι απλοϊκές και παραπλανητικές οι κυρίαρχες πολιτολογικές θεωρήσεις που επικεντρώνονται στη «διαφορά των φύλων» ως αυταπόδεικτη προϋπάρχουσα πραγματικότητα που δημιουργεί πρόβλημα για τη δημοκρατία, αλλά και η οποία θα πρέπει να γίνει αποδεκτή ως βάση πολιτικών ρυθμίσεων. Και είναι απλοϊκές και παραπλανητικές, διότι ξεχνούν ότι η «διαφορά» αυτή εκφράζεται και, κυρίως, δομείται ως κοινωνική ιεράρχηση, ως σχέση υποτέλειας, και γι' αυτό πολιτικά πρέπει να αμφισβητηθεί και όχι να νομιμοποιηθεί περαιτέρω. Το ότι δεν αμφισβητείται, αντίθετα μάλιστα αποτελεί κοινό τόπο που «αξιοποιείται», στην Ελλάδα ιδιαίτερα, και στον πολιτικό λόγο γυναικών πολιτικών με φιλογυνικές θέσεις, αποτελεί ουσιαστικές πολιτικό πρόβλημα. Και αυτό διότι ο τρόπος με τον οποίο αντιμετωπίζουν οι πολιτικοί και οι ειδικοί της πολιτικής ανάλυσης την έννοια της διαφοράς των φύλων και το ίδιο το φύλο είναι, προφανώς, καθοριστικός για το είδος των πολιτικών ισότητας που προκρίνουν.

Αν σημείο αναφοράς για την καταπολέμηση της έμφυλης ανισότητας είναι οι συστατικές αρχές της δημοκρατίας, τότε βασική δημοκρατική στόχευση στη σημερινή συγκυρία θα έπρεπε να είναι η ενίσχυση της ουσιαστικής αδιαφορίας προς το συγκεκριμένο φύλο των πολιτών και στην πράξη, ώστε η τυπική πολιτική ισότητα να μην εμποδίζεται από την κοινωνική ανισότητα των φύλων. Το ερώτημα είναι πώς θα επιτευχθεί αυτή, όταν το φύλο αποτελεί βασική αρχή οργάνωσης της κοινωνίας ως θεσμοθετημένη διχοτομική μορφή ιεράρχησης; Και με ποιον τρόπο μπορεί πολιτικά να αμφισβητηθεί ως τέτοια, πράγμα απαραίτητο, στο βαθμό που αποτελεί προϋπόθεση για την ουσιαστική αποδέσμευση της ιδιότητας του πολίτη από το φύλο; Είναι φανερό ότι η ριζική αντιμετώπιση του ζητήματος χρειάζεται για να επιτευχθεί, όπως ήδη ελέχθη, πολιτικές για το φύλο και όχι απλώς μέτρα πολιτικής για τις γυναίκες. Γιατί, όπως ήδη υποστηρίχτηκε, είναι προβληματική για τη δημοκρατία η σχέση της με το κυρίαρχο σύστημα σχέσεων των φύλων και όχι με τις γυναίκες, κάτι που δείχνει ότι στόχος των όποιων πολιτικών για και την ουσιαστικοποίηση των πολιτικών δικαιωμάτων δεν θα πρέπει να είναι η ισότητα των δύο φύλων, αλλά η ισότητα των υποκειμένων ανεξαρτήτως φύλου. Κάτι τελείως διαφορετικό. Η επιταγή της ισότητας των δύο φύλων μοιάζει μάλιστα εγγενώς

ανέφικτη, στο βαθμό που άνδρες και γυναίκες συγκροτούνται εξ ορισμού ως άνισοι,¹⁹ ενώ, στην όλη λογική της, το τι σημαίνει άνδρας και το τι γυναίκα θεωρείται προφανές και δεδομένο μια για πάντα: Οι γυναίκες είναι το κατώτερο μέλος ενός διπόλου με συγκεκριμένα «διαφορετικά» χαρακτηριστικά, τα οποία αυτά έχουν να εισφέρουν στην πολιτική διαδικασία.

Οι πολιτικές που αναφέρονται στο φύλο θα πρέπει, συνεπώς, να στοχεύουν όχι στο να νομιμοποιήσουν περαιτέρω την καταπιεστική διχοτομία με την οποία αυτό, κατά κανόνα, εκφράζεται έως σήμερα, αλλά στο να την υποσκάψουν.²⁰ Αποφεύγοντας συνθήματα και πρακτικές που αποδέχονται την ύπαρξη κοινής και ομοιογενούς ταυτότητας της κοινωνικής κατηγορίας στην «απελευθέρωση» της οποίας στοχεύουν, και προσβλέποντας σε συμμαχίες με άλλους φορείς και δυνάμεις με ανατρεπτικά οράματα. Δεν είναι δυνατό να εναποθέσουμε την υλοποίηση του οράματος της απελευθέρωσης από τα δεσμά του φύλου στο κράτος και σε δομές (πολιτικές) που συνθέτουν κεντρικούς παράγοντες της δόμησης της γυναικείας ταυτότητας ως υποδεέστερης. Γιατί στο πλαίσιο του καθιερωμένου πολιτικού συστήματος οι γυναίκες μπορούν πράγματι να διεκδικήσουν το σεβασμό της υποτιμημένης «διαφοράς» τους. Αυτό όμως που θα έπρεπε να γίνει είναι να απαιτήσουμε την αναοριοθέτηση της ίδιας της έννοιας της διαφοράς. Συνεπώς, σημαντικό βήμα για τη διαμόρφωση μιας δημοκρατικής ιδιότητας του πολίτη για όλες και όλους μέσω της καταπολέμησης της ανισότητας θα είναι όχι η θεσμοθέτηση και η νομιμοποίηση του φύλου ως παράγοντα διαφοροποίησης, όχι η αναγωγή του σε στοιχείο της ιδιότητας του πολίτη, αλλά αντίθετα, η πραγματική ακύρωση κάθε σημασίας την οποία το φύλο έχει σήμερα, στην πράξη. Δηλαδή, η κατάργηση των κοινωνικών συμφραζομένων που συγκροτούν το φύλο. Κάτι που προϋποθέτει τη θεσμοθέτηση αντισεξιστικών πολιτικών σε όλους, ανεξαιρέτως, τους τομείς της κοινωνικής ζωής, αλλά και ένα σχετικό δυναμικό κίνημα που μαχητικά θα τη διεκδικήσει.

Συνοψίζοντας, θα έλεγα ότι η σύγχρονη πολιτική ανάλυση, όπως και η αντίστοιχη πολιτική θεωρία, αναφέρονται συνήθως στο φύλο κατά τρόπο απλουστευτικό και απροβλημάτιστο, αγνοώντας τόσο πορίσματα της κοινωνικής ανθρωπολογίας, όσο και κυρίως βασικούς τρόπους εν-

19. Βλ. Παντελίδου-Μαλούτα 2002.

20. Εδώ αναφέρομαι στην προβληματική της J. Lorber (2000: 79-95), η οποία μας προτρέπει και με τον τίτλο του άρθρου της προς αυτήν την κατεύθυνση.

νοιολόγησής του που παραπέμπουν στη φεμινιστική θεωρία, ενώ ακόμη και οι αναλύσεις που εμπνέονται από τις θεωρητικές επεξεργασίες για το φύλο ως σύστημα κοινωνικών σχέσεων, και αυτές αποδέχονται άκριτα τη διχοτομία του φύλου ως αδήριτη πραγματικότητα, και κατ' επέκταση τη λογική της γυναικείας διαφορετικότητας. Το αναμενόμενο αποτέλεσμα είναι ότι εναρμονίζονται απόλυτα με (και ενδεχομένως κατευθύνουν) τις κυρίαρχες ευρωπαϊκές πολιτικές περί ενσωμάτωσης της οπτικής του φύλου σε όλες τις πολιτικές ρυθμίσεις. Ενσωμάτωση που όμως σημαίνει συνήθως στην πράξη (ιδιαίτερα σε χώρες όπως η Ελλάδα), κάποια παροχή για κάποιες γυναίκες ως άλλοθι αναφοράς στο φύλο.

Ασαφή νοηματικά πλαίσια, έννοιες με θετικό αξιακό περιεχόμενο αλλά εννοιολογικά απροσδιόριστες, αποσπασματικά μέτρα με θετική χροιά για επιμέρους κατηγορίες γυναικών, ανεπεξέργαστη οριοθέτηση του προβλήματος και των αιτιωδών σχέσεων που το διέπουν, όλα αυτά δημιουργούν πανευρωπαϊκά ένα πλαίσιο που επιτρέπει μια πρωτοφανή σύμπτωση μεταξύ ειδικών της πολιτικής ανάλυσης, ακτιβιστριών του γυναικείου κινήματος και γυναικών πολιτικών. Αυτό όμως που επιτρέπει την ομοψυχία γύρω από τους τρόπους αντιμετώπισης της έμφυλης ανισότητας είναι ότι οι φορείς της, κινούμενοι στο χώρο του προφανούς, του αυτονόητου και του ασαφούς και αποδεχόμενοι στην πράξη ότι φύλο=γυναίκες, υιοθετούν άρρητα ερμηνείες του τι είναι αυτό που θέλουν να καταπολεμήσουν. Έτσι, οι προτάσεις πολιτικών περιλαμβάνουν αναπόφευκτα συγκεκριμένες αναπαραστάσεις τού ποιο είναι το πρόβλημα προς επίλυση, και με αυτή την έννοια δομούν το ίδιο το πρόβλημα που στοχεύουν να αντιμετωπίσουν και, μάλιστα, κατά τρόπο εξαιρετικά μικρόπνοο και, τελικά, αδιέξοδο. Διότι ξεχνούν ότι η ανδρική ηγεμονία δεν αποτελεί εξωτερική συνθήκη που καθορίζει τις σχέσεις μεταξύ δύο ήδη διαμορφωμένων ταυτοτήτων (γυναικείας-ανδρικής), όπως υπονοείται στην πολιτική ανάλυση, αλλά είναι η ίδια η διαδικασία δόμησης των ταυτοτήτων αυτών. Συνεπώς, ενσωμάτωση της προβληματικής του φύλου σε όλες τις πολιτικές δεν μπορεί να σημαίνει αποσπασματική αναφορά στις γυναίκες ως άλλοθι σφαιρικότητας, όπως κάνει η πολιτική ανάλυση εμπνέοντας σχετικές πολιτικές, αλλά ανατρεπτική κριτική στις βασικές παραδοχές των σύγχρονων δημοκρατικών συστημάτων περί έμφυλης ιδιότητας του πολίτη και προώθηση ουσιαστικά αντισεξιστικών πολιτικών για την υλοποίησή της.

Αλλά, βεβαίως, αυτό δείχνει και ότι η ίδια η δόμηση του αντικειμέ-

νου μας στην πολιτική ανάλυση, και στην προκειμένη περίπτωση η ανισότητα του φύλου ως πρόβλημα πολιτικής, είναι και αυτή πολιτική πράξη. Κάτι που δημιουργεί πρόσθετες ευθύνες σε όλες και όλους τους κοινωνικούς επιστήμονες με φεμινιστικές, δηλαδή ανατρεπτικές, ανησυχίες.

Βιβλιογραφία

- Βαρίκα, Ε., 1995, «Επαιδύρωση ή επιδιόρθωση της δημοκρατίας; Το αίτημα της ισόριθμης αντιπροσώπευσης των φύλων». *Σύγχρονα Θέματα* 57: 42-58.
- Brown, W., 1988, *Manhood and Politics: A Feminist Reading in Political Theory*. Totowa: Rowman & Littlefield.
- Bacchi, C. L., 1999, *Women, Policy and Politics*. Λονδίνο: Sage.
- Collin, F. P. και E. Varikas, 2000. *Les femmes de Platon à Derrida: Anthologie Critique*. Παρίσι: Plon.
- Held, V., 1993, *Feminist Morality*. Σικάγο: University of Chicago Press.
- Lister, R., 1997, *Citizenship: Feminist Perspectives*. Λονδίνο: MacMillan.
- Lombardo, E., 2003, «EU gender policy: Trapped in the “Wollstonecraft dilemma”?». *The European Journal of Women’s Studies* 10(2): 159-189.
- Lorber, J., 2000, «Using gender to undo gender». *Feminist Theory* 1(1): 79-95.
- Lovenduski, J., Norris, P., 1993, *Gender and Party Politics*. Λονδίνο: Sage.
- Macpherson, C. B. 1973, *Democratic Theory: Essays in Retrieval*. Οξφόρδη: Oxford University Press.
- Okin, S. M., 1979, *Women in Western Political Thought*. Πρίνστον: Princeton University Press.
- 1989, *Justice, Gender and the Family*. Νέα Υόρκη: Basic Books.
- 1990, «Reason and feeling in thinking about justice». Στο C. R. Sunstein (επιμ.), *Feminism and Political Theory*, 15-36. Σικάγο: University of Chicago Press.
- 1996, «Politics and the complex inequalities of gender». Στο D. Miller και M. Walzer (επιμ.), *Pluralism, Justice and Equality*, 120-143. Οξφόρδη: Oxford University Press.
- Παντελίδου-Μαλούτα Μ., 1987, «Γυναίκες και πολιτική / Γυναίκες και Πολιτική Επιστήμη. Η ανάπτυξη μιας φεμινιστικής πολιτολογικής θεώρησης». *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 65: 3-22.
- 1992, *Γυναίκες και πολιτική*. Αθήνα: Gutenberg.
- 1996, «Πολιτική ταυτότητα, γυναικεία υποκειμενικότητα και δημοκρατία». Στο Χρ. Λυριντζής, Ηλ. Νικολακόπουλος και Δ. Σωτηρόπουλος (επιμ.), *Κοινωνία και πολιτική: Όψεις της Γ΄ Ελληνικής Δημοκρατίας*, 338-362. Αθήνα: ΕΕΠΕ/Θεμέλιο.
- 2002, *Το φύλο της δημοκρατίας*. Αθήνα: Σαββάλας.
- Pateman, C., 1988, *The Sexual Contract*. Cambridge: Polity Press.
- 1989, *The Disorder of Women*. Cambridge: Polity Press.
- 1992, «Equality, difference, subordination: The politics of motherhood and women’s citizenship». Στο G. Bock και S. James (επιμ.), *Beyond Equality and Difference*, 17-31. Λονδίνο: Routledge.
- Phillips, A., 1991, *Engendering Democracy*. Καίμπριτζ: Polity Press.
- 1993, *Democracy and Difference*. Καίμπριτζ: Polity Press.
- 1995, *The Politics of Presence*. Οξφόρδη: Claredon Press.
- 1998, «Democracy and representation: Or, why should it matter who our

- representatives are ?». Στο A. Phillips (επιμ.), *Feminism and Politics*, 224-241. Οξφόρδη: Oxford University Press.
- Randall, V., 1982, *Women and Politics*. Λονδίνο: MacMillan.
- Randall, V. και G. Waylen (επιμ.), 1998, *Gender, Politics and the State*. Λονδίνο: Routledge.
- Sapiro, V., 1992, *A Vindication of Political Virtue: The Political Theory of M. Wollstonecraft*. Σικάγο: Chicago University Press.
- Squires, J., 1999, *Gender in Political Theory*. Καίμπριτζ: Polity Press.
- Touraine, A., 1994, *Qu' est-ce que la démocratie?* Παρίσι: Fayard.
- 2000, *Can We Live Together?* Καίμπριτζ: Polity Press.
- Verloo, M., 2002, «The Development of gender mainstreaming as a political concept for Europe». Ανακοίνωση σε συνέδριο με θέμα: «Gender Learning». Λειψία, Σεπτέμβριος 2002.
- Young, I. M., 1990, «Polity and group difference: A critique of the ideal of universal citizenship». Στο C. Sunstein (επιμ.), *Feminism and Political Theory* 117-142. Σικάγο: University of Chicago Press.
- 1990β, *Justice and the Politics of Difference*. Πρίνστον: Princeton University Press.
- 1996, «Gender as seriality: Thinking about women as a social collective». Στο R.-E. Joeres και B. Laslett (επιμ.), *The Second Sings Reader: Feminist Scholarship 1983-1996*, 158-183. Σικάγο: University of Chicago Press.